

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYTƏN MUSA QIZI ALLAHVERDİYEVA

İNGİLİSDİLLİ TELEVİZİYA MƏTNLƏRİNİN KOQNİTİV
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2014

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis filologiyası və
İngilis dilinin tarixi və qrammatikası kafedraları

Müdafiə __22. 02_ 2014-cü il saat _____ Azərbaycan Dillər
Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, R.Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dildə gedən proseslər insanların həyat və fəaliyyəti, eləcə də cəmiyyətdəki dəyişikliklərlə bağlı olduğundan mürəkkəb proseslərdir. Bu proseslərin fonunda televiziya dilinin geniş tədqiqi, burada səslənən nitqin ən nümunəvi danışıq səviyyəsinə qalxması üçün tədqiq edilməsi isə müasir dilçilik elmi qarşısında duran vəzifələrdən biridir. Digər informasiya vasitələrindən fərqli olaraq televiziya janrı vasitəsilə ötürülən informasiya eyni zamanda iki kanalla - həm görmə, həm də eşitmə duyğuları vasitəsilə qəbul edilir. Dil ilə nitqin bu cür sıx vəhdəti ümumilikdə televiziya xas linqvistik, ekstralingvistik, eləcə də koqnitiv amillərin tədqiqini vacib bir mövzuya çevirir.

Televiziya xəbər mətnlərində yer almış informasiya gerçəkliyi əks etdirdiyi halda, onun subyektiv şərhindən qaçmaq mümkün deyil: “Kommunikativ informasiya mətnində ifadə olunmuş müəllif fikri haqqında informasiyadır”¹. Müəllif mətnləri tərtib edərkən onların şərhini istiqamətləndirir, nizamlayır, yeni məna çalarlarının yaranmasına nail olur. Eyni zamanda, tamaşaçı xəbəri qəbul etdikdən sonra onu şərh edir və nəticə etibarilə, şərh olunanın bilavasitə şərhə baş verir. Məhz bu baxımdan televiziya mətnlərindən istər tədris prosesində istifadə zamanı, istərsə də adi bir izləyici qismində seyr edərkən onların sadəcə linqvistik məzmununun dərki ilə məhdudlaşmaq olmaz. Bu tədqiqat, eyni zamanda, tele-diskursa xas ekstralingvistik özəllikləri əhatə edir. İngilisdilli televiziya xəbər mətnlərinin bu istiqamətdə tədqiq olunması, həm də mediya-diskurs sahəsində həlli vacib olan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir. Qeyd olunanlar müvafiq tədqiqat işində qarşıya çıxan əsas problemin ingilisdilli televiziya xəbər mətnlərində verilən informasiyanın adekvat qəbulu üçün linqvistik və ekstralingvistik amillərlə bərabər koqnitiv amillərin də tədqiqindən ibarət olmasına zəmin yaradır. Qeyd olunan problem mövzunun müasir dilçilik elminin tələbləri, eləcə də ingilis dilinin kommunikativ aspektdə tədrisinin müasir inkişaf ənənələri baxımından da aktual olmasını göstərir.

İngilis dilində təqdim olunan televiziya xəbər mətnlərinin adekvat qəbulu britaniya və amerikan mədəniyyəti konteksti nəzərə alınmadan və müəyyən sosial-mədəni fon bilikləri toplusu olmadan da mümkün deyil².

¹ A.Y.Məmmədov, M.Məmmədov. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s. 15

² Ə.Ə.Abdullayev. Mətni anlama modelləri. Bakı: Səda, 1999, s. 67

Eyni zamanda, ingilis dilinin qlobal statusu və bu dildə xəbər yayımlayan aparıcı Bi-Bi-Si(BBC) və Si-En-En(CNN) tele-kanallarının bütün dünyada izlənməsi faktı da nəzərə alınmalıdır.

Televiziyanın dili bir çox azərbaycan (N.Xudiyev, Q.Məhərrəmli, M.Qaziyeva, İ.Məmmədov, S.Məmmədova və başqaları), rus (B.Zilbert, B.Krivenko, V.Kuznetsov, V.Mixalkoviç, V.Sappak, Q.Bespamyatnova, İ.Petrov, M.Strelnikov, M.Zarva, N.Kluşina, S.Svetana, Y.Sorokin, Y.Artamonova, E.Baqirov və başqaları) dilçilik, jurnalistika və sosiologiya kimi elm sahələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ancaq mediya-diskursun tədqiqində qərb alimləri (D.Bell, D.Berkovits, D.Qraber, D.Kinder, D.Mak Kueyl, H.Brosius, C.Fiske, C.Hartli, C.Mak Qreqor, M.Qriffin, M.Şadson, M.Stefens, M.Təlbot, P.Qoldinq, P.Məning, P.Rok, R.Censen, R.Smit, S.Ayengar, T.Van Deyk və başqaları) daha böyük töhfələr vermişlər ki, əsasən sonuncular tədqiqat işinin nəzəri əsasları qismində çıxış edirlər.

*Tədqiqat işinin obyekt*i aparıcı ingilisdilli televiziya kanalları olan Bi-Bi-Si və Si-En-En vasitəsilə ötürülən xəbər mətnləridir.

Tədqiqat işinin predmetini ingilisdilli televiziya xəbər mətnlərinə xas koqnitiv xüsusiyyətlər təşkil edir.

Tədqiqat materialları qismində əsasən Britaniyanın Bi-Bi-Si və Amerikanın Si-En-En kanallarının xəbər mətnlərinin transkripsiyalarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi ayrıca mediya janrı olan ingilisdilli televiziya xəbər mətnlərinin koqnitiv xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün əsasən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetrilməsi zərurəti meydana çıxır:

- aparıcı kütləvi informasiya vasitələri olan televiziya, radio və qəzet dilinin ümumi və fərqli linqvistik səciyyətlərini vermək;

- ayrıca bir diskurs janrı olan televiziya xəbər mətnlərinin ümumi linqvistik və ekstralinqvistik cəhətlərini aşkar etmək;

- televiziya xəbər mətnləri vasitəsilə informasiyanın ötürülməsi və adekvat qəbulunda konsituasiyanın (kontekstual situasiya) rolunu göstərmək;

- televiziya xəbər mətnlərinin gerçəkliyin şərhə vasitəsi olmasını sübut etmək;

- televiziya xəbər mətnlərinin koqnitiv özəlliklərini araşdırmaq və onlar vasitəsilə ötürülən informasiyanın qəbulu, dərki zamanı özünü

göstərən koqnitiv-psixoloji çətinlikləri aşkarlamaq, onları aradan qaldırmağın yollarını göstərmək;

- ingilisdill televiziya mətnlərində təsadüf olunan ritorik vasitələri aşkar etmək və onların informasiyanın adekvat (və ya qeyri-adekvat) qəbulu prosesində rolunu müəyyənləşdirmək;

- ingilisdilli televiziya xəbər mətnlərində manipulyativ dil vasitələrini aşkarlamaq.

Tədqiqat işinin fərziyyəsi bundan ibarətdir ki, televiziya-mətnləri vasitəsilə ötürülən məlumatın adekvat qəbulu yalnız və yalnız məlumatı ötürənlə qəbul edən koqnitiv perspektivləri uyğunluq təşkil etdiyi zaman mümkündür. Koqnitiv bərabərlik bu kommunikasiya aktının vacib şərtidir.

Dissertasiya işinin *elmi yeniliyi* televiziya xəbər mətnlərinin sadəcə təcrid olunmuş mətn strukturu deyil, sosial kontekst ehtiva edən və gerçəkliyi özünəməxsus şərh edən ayrıca diskurs janrı kimi tədqiq edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin metodları. Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələrinə, eləcə də faktik materialların xarakterinə uyğun olaraq faktik materialların tam çıxarışı metodu; şifahi diskursun transkripsiyasının verilməsi və onların təhlili metodu; materialın təsnifatını və ümumiləşdirilməsini ehtiva edən təsviri metod; situativ-kontekstual təhlil metodu və interpretativ metoddan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin *nəzəri əhəmiyyəti* televiziya xəbər mətnləri vasitəsilə verilən informasiyanın adekvat (və ya qeyri-adekvat) qəbulunda koqnitiv amillərin rolunun aşkar edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin *təcrübi əhəmiyyəti* ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin və jurnalistikanın tədrisi proseslərində istifadə edilə bilər. Eyni zamanda, bu nəticələrdən müvafiq ali məktəblər üçün dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin habelə dissertasiya işlərinin yazılmasında lazımi bir mənbə kimi faydalanmaq olar.

Müdafiə üçün irəli sürülən müddəalar aşağıdakılardır:

- televiziya xəbər mətnləri özündə bir sıra xarici dayaq elementlərinə malik gerçəkliyin interpretasiyasını və subyektiv müəllif şərhini ehtiva edir ki, bu amil informasiyanın şərhinin obyektivlik-subyektivlik balansını yaradır;

- ingilisdilli televiziya xəbər mətnləri vasitəsilə ötürülən informasiyanın adekvat qəbulu və tam dərki onların yalnız verbal mətn kimi lingvistik komponentinin deyil, eyni zamanda, təsvir, səs və görüntü triadasının kompleks şəklində iştirakından ibarət olan əsas ekstralingvistik

komponentin -“ekran konteksti”nin diskursiv strukturunun nəzərə alınması hesabına baş tutur;

- televiziya xəbər mətnlərində verilən informasiyanın adekvat (və ya qeyri-adekvat) qəbulunda koqnitiv amillərin rolu danılmazdır və onların verbal və ya qeyri-verbal ifadə vasitələri mövcuddur;

- televiziya xəbər mətnləri vasitəsilə səsləndirilən informasiyanın adekvat qəbulu və dərkə zamanı bir sıra linqvistik maneələrlə bərabər meydana çıxan ekstralingvistik və psixoloji çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün fərdin dünyanın dil xəritəsinə inteqrasiyası məqsədlə müəyyən sosial-mədəni fon bilikləri ehtiyatına malik olması və audio-video-nitq situasiyalarını eyni zamanda əlaqələndirə bilməsi üçün onda xüsusi bacarıqların formalaşması vacibdir;

- ingilisdilli televiziya xəbər mətnlərinin müasir gündəlik həyat tərzinə gətirilməsi ingilis dili və mədəniyyəti ilə tanış olan fərdin şəxsiyyətinin yeni bir cəmiyyətə uyğun olaraq sosiallaşmasının uğurlu əsasını qoyur və effektiv mədəniyyətlərarası kommunikasiya üçün onda lazımi bacarıqları inkişaf etdirir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. İşin məzmunu və əsas müddəaları müxtəlif elmi məcmuələrdə 7 məqalədə (2-si xaricdə olmaqla) çap olunmuş, 2 beynəlxalq və 2 respublika elmi konfranslarında məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat və elektron resurslar siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, obyekt, predmeti, metodları müəyyənləşdirilir, onun fərziyyəsi, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəaları şərh edilir.

Dissertasiyanın “Televiziya mətni və televiziya diskursu” adlı birinci fəslə iki yarımfəslə bölünür. “Tele-diskursun səciyyəvi cəhətləri” adlı ilk yarımfəsilə mediya, informasiya və kütləvi kommunikasiya anlayışlarından, onların qarşılıqlı təsir və münasibətlərindən bəhs edilir. Televiziya ekranından səslənən nitq cəmiyyətdə kifayət qədər ictimai təsirlərə məruz qalır. Bu baxımdan televiziya ilə səsləndirilən nitq gündəlik nitq ünsiyyət forması kimi tədqiqata cəlb edilməlidir: “ Bu nitq milyonlarla

insana istiqamətlənmiş olur, onların dil vərdişlərini nəzərə alır və bu nitqin öyrənilməsi dili nitq prosesində, real ünsiyyət prosesində nəzərdən keçirən müasir dilçilik elmi üçün maraq doğurur”¹.

Bu yarım fəsildə, eyni zamanda, mediya-diskursun ayrı-ayrı janr üslubları, onların ümumi və fərqli cəhətləri məsələlərinə diqqət yönəldilir. Qəzet diskursunun tematik müxtəlifliyi onun leksik zənginliyinə səbəb olur. İnformasiya qəzətdə birbaşa sözlə, onun mənası, emosionallığı və ekspressivliyi vasitəsilə ifadə olunur. Radioda dinləyiciyə emosional və ekspressiv təsiretmənin müxtəlif verbal və qeyri-verbal üsulları mövcuddur: səsli söz, diktör intonasiyası, korrespondent və ya aparıcının səsi, səs təqlidi, musiqi, səsli sənədli material və s. Öz dinləyicisinə bilavasitə müraciət radio üçün xarakterikdir və bu müraciət öz əksini səsli nitqdə, onun leksik, frazeoloji, qrammatik, intonasiya kimi müxtəlif xüsusiyyətlərində taparaq bu nitqdən xüsusi keyfiyyətlər tələb edir.

Radio və ya qəzet ilə müqayisədə, televiziya sözün informativ imkanları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Televiziyanın ən aparıcı və əlverişli informasiya ötürücüsü olması fikrini sübut etmək üçün burada informasiyanın həcmnin nəyin hesabına genişlənməsini araşdırmaq zəruridir. Televiziya hər üç komponent (görüntü-səs-söz) sinxron işləyir. Sözlərdən ibarət informasiyanın həcmi təşkil edən hər bir vahid televiziya qəzet və ya radiodakı vahidə nisbətən daha böyük informasiya yükünə malikdir. Televiziya ekranında canlanan görüntü ilə sinxron şəkildə səslənən nitq əlavə informasiya yükü daşımaqla bərabər, bəzən tamamilə yeni informasiya növünə zəmin yaradır. Fəallaşdırılmış canlı informasiya süjeti tamaşaçı dərhal ələ ala bilər, sanki tamaşaçı hadisələrin canlı iştirakçısına çevrilir, onun təsəvvüründə haqqında söhbət gedən hadisənin görünməyən tərəfləri belə canlanır. Müasir dilçilikdə, xüsusilə də mediya-diskursda “iştirak effekti” adlanan bu nüans telekommunikasiya prosesinin reversiv (geriyə çevrilən) prosesə çevrilməsinə, prosesin subyektlərinin isə eyni hüquq qazanmasına zəmin yaradır. Bu cür interaktivlik tele-mətnlərin nitq strukturuna da ciddi təsir göstərir - onlarda dialoqların struktur və funksional rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Qeyd olunanlar televiziya dilinin bir tərəfdən mətnlərdə sərbəst reallaşan elmi, publisistik, rəsmi-ışgüzar və s. “yazılı” üslublar vasitəsilə, digər tərəfdən isə, xüsusilə danışmaq dilinin mətnlərdə konstruktiv vəzifənin həyata keçməsinə şərait yaradan üslubi çoxfunksiyalılıqla ifadə olunur.

¹ А.А.Леонтьева. Психо-лингвистические проблемы массовой коммуникации. М.: Наука, 1974, с. 143

Televiziya dilinin digər bir özəlliyi onun sanki kino, qəzet və radio dilinin səciyyəvi cəhətlərini özündə birləşdirməsidir. Lakin bu, heç də mexaniki birləşmə deyil. Nitq, səs, təsvirin qarşılıqlı fəaliyyəti televiziya nitq prosesinin xarakterini müəyyən edir. Ədəbi dilin televiziya janrı digər janrların sırasında ən yenisi olsa da, əhatə dairəsinə, işlənmə dərəcəsinə, şifahi ədəbi dilə istinad gücünə görə müstəsna mövqe tutur. Televiziya ən geniş yayılmış xəbərlər, reportaj, müsahibə, aparıcı və onun həmsöhbətlərinin təhkiyələrindən, dialoqlarından ibarət olan verilişlər, beynəlxalq icmalar və s. janr baxımından üslubi rəngarəngliyə malikdir. Televiziya nitqinin rəngarəng formaları onun təzahür etdiyi qeyri-dil situasiyalarının (təsvir, səs-küy, musiqi, intonasiya, pauza, ritm və s.) özünəməxsusluğundan irəli gəlir.

I fəslin “Tele-diskursun yaranmasında iştirak edən linqvo-kontekst, ekran konteksti və qeyri-dil konsituasiyası” adlı II yarım fəslə televiziya xəbər mətni vasitəsilə ötürülən informasiyanın dərki prosesinin yalnız sosial kontekstdə baş verməsinin mümkünlüyündən və bu proses zamanı, həmçinin, sosial kontekstin təsəvvürünün yaradılmasından, bu iki təsəvvürün qarşılıqlı təsirdə olmasının vacib amil olmasından bəhs edir. Ümumiyyətlə, ekran dilinin əsasını insanın həm ətraf mühitlə, həm də insanla təbii səsli-görüntülü ünsiyyəti, daha dəqiq desək, subyektin audio-vizual qavrayışı təşkil edir. S.Svetanaya istinad etsək, “...televiziya səslənən nitqdə maddi-dil vəhdətini aşkarlaya bilmirik, o, mövcud deyil, ancaq nitqin bu “kütləvi-kommunikativ” növünün formalaşmasına birbaşa təsir edən vahid konstruktiv parametrlər mövcuddur”¹. Ekran konteksti ekran triadası komponentlərinin kompleks işi nəticəsində televiziya mətninin söz axını ilə tamaşaçı arasında əlaqə yarandığı zaman reallaşır. Buraya vizual situasiya (kadrın məzmunu, montaj, tərtibat, kompozisiya, görüntü dinamikası); audiosituasiya (musiqi, təbii və ya süni səs effektləri) və nitq situasiyası (nitq prosesinin linqvistik və ekstralingvistik şərtləri) kimi xüsusi konstruktiv tərəflər daxildir.

Televiziyanın imkanları kinematografiyada olduğu kimi, paralingvistik elementlərdən geniş istifadəyə imkan verir. Bir tərəfdən nitqin çoxplanlılığı (rəsmi nitq, diktör mətni, şərh, intervyu verən insanların çıxış və söhbətləri və s.), digər tərəfdən isə ekran çoxjanrlılığı və çoxfunksiyalılığı, elektron effektlərə və kompüter qrafikasına əsaslanan texniki imkanları televiziya dilinin özəlliyinin tədqiqini çətinləşdirir. Hər biri özü-özlüyündə bu və ya

¹ О.О.Светана. Телевизионная речь. Функции и структура. М.: МГУ, 1976, с.31

digər kontekstual “orbit”i əhatə edən müəyyən parametrlərin qarşılıqlı təsirinə nəticəsi olan linqvistik və ekstralingvistik kontekstin qarşılıqlı fəaliyyəti televiziya da gerçəkləşmiş sözlərin ümumi mənasını müəyyənləşdirir. Linqvistik kontekst dil vahidlərinin qarşılıqlı təsiri, kommunikativ məqsədi, sözlərin semantik qarşılıqlı təsiri və onlar arasındakı qrammatik münasibətlər nəticəsində təşəkkül tapır. Ekstralingvistik kontekst isə ayrıca məqam olub, ünsiyyətin motivasiyası, danışanın kommunikativ niyyətləri və dünyagörüşündən ibarətdir. Yalnız hər iki kontekstin vəhdəti ekran kontekstini yarada bilər. Dünya haqqında bilgilərimizlə bərabər mətnin sosial konteksti, yaddaşda olan informasiyanın bildirilməsi bacarığı, mətni planlaşdırmaq, idarə etmək və s. cəhətlər də informasiyanın dekodlaşdırılmasında müəyyən rol oynayır. Televiziya xəbər mətni elementləri sadəcə özlüyündə deyil, digər elementlərlə, eyni zamanda, mətdənkənar elementlərlə, qeyri-dil gerçəkliyi ilə, bir sözlə, situasiya ilə bağlı olan mükəmməl daxili quruluşa malikdir. Situasiyanı sözün mümkün mənalardan ona uyğun olanını seçmək funksiyasını yerinə yetirən qeyri-dil şərtləri adlandırmaq olar.

Dissertasiya işinin “Televiziya xəbər mətnlərinin əsas konstruktiv prinsipləri” adlı II fəslinin I yarım fəslə “Ekran triadası komponentlərinin tele-informasiyanın ötürülməsində rolu və nisbəti” adlanır. Bu yarım fəsilə əsasən təsvirin, görüntü və səs-lənmənin iyerarxik yerləşməsinin televiziya dili üçün səciyyəvi hal olmasından bəhs edilir. Televiziya xəbər mətnləri tamaşaçının informasiyanı dekodlaşdırmaq üçün kodlar və işarələrdən təşkil edilmiş dil və vizual sintaqmlardan ibarətdir. Mürəkkəb bədii təbiətə malik görüntü komponenti üçün müxtəlif növ informasiya – semantik (və ya intellektual-idraki), sosial (və ya siyasi-idraki), estetik və ekspressiv-üslubi informasiya səciyyəvidir:

(Video from France) The French President Nicholas Sarkozy held grand talks on the future of the euro with his German counterpart - chancellor Angela Merkel in Paris (Sarkozy helps Merkel to get out of the car, they shake hands and kiss each-other. A large study full of the officials from both countries with open files of documents in front of them on the table is seen on the screen). On the topic of discussion they decided to perform a series of proposals designed to try late fears about the future of this currency that is shared by nearly 70 nations. On the one hand, they decided to perform the proposals to introduce attacks on financial transactions designed to remove speculations in the financial market.

(Video from the joint conference) Angela Merkel: I think the people are looking for a way to solve the crises. Some people are apt for the eurobond as a magic cure. But I'm not convinced that it will be the ideal solution. Nicolas Sarkozy: Eurobond can only be viewed as a result of a process of integration in under no circumstances in pre-condition. That wouldn't danger the most stable countries in the eurozone (CNN, August 16, 2011, 17:24 pm).

Bu xəbərdə sənədli görüntülərlə müşayiət olunan kadrarxası mətn, canlı nitq, kinokadrlar və ya fotokadrların montajları arasındakı vəhdət üzərində qurulmuş ifadə vasitələri - *the future of euro, to try late fears, future of the currency, attacks on financial transactions, a magic cure* - tamaşaçının idrakına, psixikasına, qavrayışına təsir etməklə müəyyən estetik reaksiya yaradır. Televiziya xəbər mətnlərinin informaiya strukturunun nitq komponenti ən çox informasiya potensialını ehtiva edir. Dilin əsas kommunikativ, informativ, təsiredici funksiyaları vasitəsilə öncədən təyin edilmiş mətn müxtəlif növ - nominativ, kommunikativ, sosial, estetik və ekspressiv-üslubi informasiya potensialına malikdir:

As part of a state visit, US President Barak Obama has given a keynote address to both houses of the British Parliament, gathered at London's Westminster Hall.

(Barak Obama): "My Lord Chancellor, Mr Speaker, Mr Prime Minister, my Lords, and Members of the House of Commons!

I have known few greater honours than the opportunity to address the Mother of Parliaments at Westminster Hall. I am told the last three speakers here have been the Pope, Her Majesty the Queen, and Nelson Mandela, which is either a very high bar or the beginning of a very funny joke. I've come here today to reaffirm one of the oldest, one of the strongest alliances the world has ever known. It has long been said that the United States and the United Kingdom share a special relationship. And since we also share an especially active press corps, that relationship is often analysed and over-analysed for the slightest hint of stress or strain. Of course, all relationships have their ups and downs. Admittedly, ours got off on the wrong foot with a small scrape about tea and taxes. There may have also been some hurt feelings when the White House was set on fire during the War of 1812. But fortunately, it's been smooth sailing ever since!...

With courage and purpose; with humility and with hope; with faith in the promise of tomorrow, let us march straight forward together, enduring

allies in the cause of a world that is more peaceful, more prosperous, and more just. Thank you very much (BBC News, 25 May, 2011, 5:18 pm) .

Təqribən 33 dəqiqə çəkən bu təntənəli nitq emosional-estetik təsirə malikdir və bir mexanizm kimi bu təsir gücü öz əksini xüsusi “ ritorik üslub” formalaşdıran dil-ifadə vasitələrinin, hər şeydən əvvəl, emosional, ideya-siyasi konnotasiyalara malik leksikanın – *my Lords, few greater honours, to reaffirm, one of the strongest alliances the world has ever known, active press corps, smooth sailing*– məqsədli seçimində tapır. Bu vasitələrin köməkliyi ilə Obama qiymətləndirməni sözdən obraza “keçirərək”, Britaniya auditoriyası ilə özü arasında fikir birliyi yaradır. Göründüyü kimi, bu emosional-ekspressiv təsir gücünü hiss etmək üçün nitq komponenti əsas informasiya yükünü ehtiva edir. Ümumiyyətlə, canlı xəbərlərin funksional xarakterinə uyğun olaraq görüntü-səs-nitqin ayrı-ayrı xətt üzrə irəliləməsinə baxmayaraq, eyni istiqamətdə yönəldiyi nəzərə alınsa, hər bir komponentin istər müstəqil, istərsə də kompleks funksiya yerinə yetirməsi faktı burada üçlü asılılığın mövcud olmasını göstərir.

Dissertasiyanın II fəslinin II yarım fəslə “Televiziya xəbər mətnlərinin informasiya strukturu” adlanır. Dissertasiya işində “televiziya xəbər mətnləri” adı altında mətnin sadəcə söz və cümlələrdən ibarət səviyyəsi deyil, eyni zamanda, informasiya strukturu da – tematik və lokal bloklar nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də tədqiqat işində televiziya xəbərlərinin müxtəlif səviyyələri: yuxarı səviyyələrə (tematik blok və ya blokun hissələri) və daha lokal səviyyələrə (konkret bir xəbəri təşkil edən söz və cümlələrdən ibarət səviyyəyə) bölünərək nəzərdən keçirilir.

Təqdidat zamanı televiziya xəbər mətnlərinin özündə tamamilə fərqli mətn növünü - hipermətni (vahidləri düzxətli və ya iyerarxik ardıcılığa malik olmayan mətn forması) ehtiva etməsinin şahidi olduq. Əslində bu mətnlər özündə elementləri bir sıra faktorlardan asılı olaraq bir-birinə münasibətdə mövqeyini dəyişə bilən və bu səbəbdən də auditoriya tərəfindən fərqli interpretasiyaya məruz qala bilən “mətnlər mətnini” ehtiva edir. Televiziya xəbər mətninin təşkilinin kateqorial və ya aktant (verbosentrik xəbəri fellə ifadə olunan cümlədə onun tələbinə uyğun olaraq hərəkətin aləti) strukturunun xüsusiyyətləri bu və ya digər kanalın iş mexanizmlərinin koqnitiv üslubları tərəfindən müəyyənləşir. Bu, xüsusən də, siyasi məqamın mövcud olduğu xəbərlərə aiddir. Müasir ingilisdilli televiziya xəbər hipermətninin təşkilini təmin edən ən əhəmiyyətli cəhət əsasən xəbər mətninin əlaqəliliyini, onun vahidliyini təmin edən mətndaxili kohezidir. Televiziya xəbər mətninin müxtəlif səviyyələrdə formalaşması

bir çox hallarda onun yerinə yetirdiyi pragmatik vəzifə ilə təyin edilir. Bu vəzifə hadisəyə elə quruluş verməkdən ibarətdir ki, informasiya tamaşaçı tərəfindən “asanlıqla” qəbul edilsin. Bu vəzifəni əsasən peşəkar səviyyədə hazırlanmış reportaj vizuallığı, eləcə də reportajın stend-ap (ingiliscə “stand-up” – müxbirin ekranda görünməsi) adlanan elementi və ahəngdar linqvistik sintaqmlar yerinə yetirir. Ancaq ehtimal ki, kanalın məqsədinə təsir baxımından ən əsas və onun siyasətindən ən çox asılı olan verbal elementlər səviyyəsidir. Hətta seçilən nitq növü də auditoriyaya təsir vasitəsi ola bilər. Məsələn, çox vaxt jurnalistlər təhkiyəni təsvirlə əvəz edir, tamaşaçıya xəbər əsas qayəsini söyləmək yerinə mövcud vəziyyətin, detalların təsvirini verir. Təfərrüatlarla genişləndirilmiş xəbər mətni heç bir real hadisə faktının olmamasına baxmayaraq, tamaşaçıda təqdim olunan hadisənin vacib və ciddi olması barədə təəssürat yaradır. Qeyd olunanlara əsasən televiziya xəbər hipermətninin kompleks qiymətləndirilməsi ancaq 4 mövqedən təhlilə cəlb edildiyi təqdirdə mümkündür:

- ✓ buraxılışın quruluşu, ardıcılıq prinsipi;
- ✓ xəbər mətnlərinin vəzifə və kateqorial strukturu;
- ✓ xəbər mətninin əlaqəliliyi, koheziya məsələləri;
- ✓ verbal elementlər, dil vasitələri seçimi.

Televiziya mətni sadəcə müəyyən koherent əlaqələrə əsaslanan qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələr yığımından ibarət deyil. Xəbər mətni vasitəsilə göndərilən məlumatın adekvat dekodlaşdırılmasında onun qrammatik strukturu ilə bərabər bu strukturun real gerçəkliyə uyğun gəlib-gəlməməsinin də böyük əhəmiyyəti var. Əgər ifadə olunan fikir gerçəkliyi əks etdirmirsə, onun presuppozisiyası yoxdur. Eləcə də, verilən informasiyanın tamaşaçı tərəfindən adekvat qəbulu üçün presuppozisiya çox mühüm parametrdir:

“Ukrainian President Viktor Yanukovich abruptly froze plans to sign the trade and reform deal last week, under pressure from Russia” (29 November, 2013, 20:00 pm, BBC News) cümləsinin presuppozisiyası orientir ticarət sazişinin yenilənməsi;

“With the play-offs completed, all 32 available places at the 2014 Fifa World Cup have now been filled” (BBC News, 27 November, 2013, 9:41 am) cümləsinin presuppozisiyası 12 iyun-13 iyulda Braziliyada keçiriləcək dünya kubokudur;

“Six people have been killed in an explosion near a nuclear power plant in India's Tamil / Nadu state, police say” (BBC News, 27 November, 2013, 9:41 am) cümləsinin presuppozisiyası isə birgə rus-hind layihəsi

olan Kudankulam nüvə zavodudur. Ümumiyyətlə, fikrin presuppozisional ifadəsi fikrin implisit ifadə tərzidir. Televiziya xəbər mətninin qurulmasında bu cür ifadə üsulu eksplisit ifadə tərzindən az iş görmür. Axı lakonik bir xəbər mətnində birbaşa dil vasitələri ilə ifadə olunan hökmlərin mənası arxasında daha çox mənalara gizlənmiş olur. Onların hamısının dil-ifadə vasitələri ilə - eksplisit şərhli bir çox hallarda implisit ifadə tərzindəki zənginliyi və genişliyi ifadə edə bilmir. Televiziya xəbər diskursunda informasiyanın bölüşdürülməsinin qlobal strategiyası cümlədə informasiyanın bölüşdürülməsinin koqnitiv strategiyası ilə bağlıdır. Bu strategiya isə məlum informasiyanın prioritetini əks etdirir. Məsələn, sabit soz sıralı cümlələrin ingilis dilinə nisbətən xas olması bu dildə koqnitiv strategiyanın məlum informasiyanın mübtədə ilə, yeni informasiyanın isə xəbər ilə ust-ustə duşməsinə səbəb olur:

Speaking in Cape Town, Mr Mandela's long-time ally, Archbishop Emeritus Desmond Tutu, described him as an "incredible gift" to South Africa;

The opening of a summit of African leaders in Paris to discuss security was dedicated to Mr Mandela, with many of those present paying tribute;

The Johannesburg stock exchange suspended operations for five minutes on Friday as a mark of respect (BBC News, 7 December, 2013, 8:49 am).

Birinci misalda *Archbishop Emeritus Desmond Tutu*, ikincidə *summit of African leaders*, üçüncüdə isə *The Johannesburg stock exchange* müvafiq auditoriya üçün rematik, eyni ardıcılığa uyğun olaraq, *described him as an "incredible gift", was dedicated to Mr Mandela, suspended operations* hissələri isə tematik informasiyanı ehtiva edir. Müasir ingilis dilində informasiyanın bu cür bölüşdürülməsi “end-focus” və yaxud, “end-weight” adlanır. Məlum və yeni informasiyanın fərqləndirilməsi və koherentliyin təmin olunması ilə bağlı koqnitiv strategiyanın mahiyyəti məhz bundan ibarətdir. Mümkün koqnitiv məhdudiyyət isə, bir tərəfdən, insanın yalnız müəyyən həcmdə informasiyanı öz yaddaşında saxlamağa qadir olması, digər tərəfdən isə həm mətn göndərənin, həm də mətni qəbul edənin ümumi fon biliyi ehtiyatına malik olmaması ilə bağlıdır. Bunların aradan qaldırılması nitq aktının uğuru üçün əsas şərtlərdən biridir.

“İngilisdilli televiziya xəbər mətnlərində konseptlərin verballaşması yolları” adlı III fəslin I yarımfəslə “İngilisdilli televiziya xəbər mətnlərinin təqdimatı və adekvat qəbulunda koqnitiv amillərin rolu” adlanır. Bu yarımfəsildə, əsasən, xaricidilli televiziya mətnlərinin adekvat qəbulu və

dərkinin yalnız tamaşaçının səviyyəsinin informasiya ötürənin sadəcə dil deyil, həm də sosial-mədəni “kod”una uyğun olaraq yüksək olduğu zaman mümkün olmasından bəhs edilir. Bunun üçün isə tamaşaçının müəyyən fon bilikləri ehtiyatına malik olması zəruridir: “Məhz belə ümumi bilik bir trampoline kimi fikrin gələcək inkişafının əsasında durur və onu hazırlayır”¹. İnformasiya ötürücüsünün və qəbuledicisinin ümumi, eləcə də fərdi bilikləri informasiya diskursunun koqnitiv fonunu təşkil edir. Ümumi koqnitiv fonun mövcudluğu adresantın nitqinin adekvat qəbulu üçün vacib şərtidir. Koqnitiv fon nitqin dərkedilməsi zamanı adresant və adresatın koqnitiv bərabərliyinin sübutu kimi təzahür edir.

İnsanların müxtəlif dillərdə danışması onların müxtəlif konseptlərə yiyələnməsinə, fərqli təqdimatlar qurmasına səbəb olur. Onlar, hətta, fərqli yaddaşlarındakı müxtəlif nəzəriyyələri öz təcrübələrində müxtəlif üsullarla tətbiq edirlər. Bu fakt eyni məhdud fiziki əhatəni paylaşan insanların belə koqnitiv əhatəsinin fərqlənməsinə səbəb olur: “Fərdin koqnitiv əhatəsi bütövlükdə onun qavraya və nəticə çıxara biləcəyi bütün faktların məcmusudur”². Müxtəlif millətlərin kollektiv dil təfəkkürü konseptosferasını müqayisə etdikdə, biz, *mədəniyyətlərarası boşluqla* rastlaşırıq. Başqa sözlə, bir etnik konseptosferada olmayan məfhum digərində mövcud ola bilər. F.Veysəlli amerikalı dilçisi E.Sepir və onun tələbəsi B.Uorfun öz müəllimləri F.Boasın təsiri ilə Avropa ənənəsinə sadiq qalaraq, mədəni və linqvistik müxtəlifliyi təfəkkür izomorfizmi işığında açmağa çalışdıqlarını qeyd edir³. Qərb dilçilərinin əsərlərində konsept anlayışı domen, koqnitiv kateqoriya və koqnitiv model anlayışları ilə eyniləşdirilir (C.Lakoff, T.Qivon).

Bu yarımfişildə toxunulan məsələlərdən biri də koqnitivistikada biliklərin dil və qeyri-dil növlərinə bölünməsi və onların teleinformasiyanın qəbulu və dərki zamanı oynadığı rolun nisbətidir. Eyni zamanda, televiziya mətnləri bu biliklərin yaranmasına yol verir və onları formalaşdıran vasitəyə çevrilir. Tamaşaçıların dil və həyat təcrübələri xəbərlərlə bağlı tam səfərbər olunur, onlardan bir dəstək kimi istifadə olunur, informasiyanın qəbulu zamanı bilikləri artır. Bu, xüsusilə xarici dil

¹ K.M.Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s. 95

² Dan Sperber & Diedre Wilson. Relevance. Communication and Cognition. Great Britain, Cornwall: T.J.Press Ltd., 1986, p.39

³F.Y. Veysəlli. Dil. Bakı: Təhsil, 2007, s.112

öyrənənlərə xarici dil mühitində “dünyanın xəritəsi”ni dərk etməyə və onlarda ikinci dil fərdi kimi əlamətlərin formalaşmasına yardım edir.

V.İ.Gerasimov və V.V.Petrov¹ *qeyri-dil biliklərinə* situasiya, kontekst və fon biliklərini aid edirlər. Beləliklə, bütün başqa diskurslarda olduğu kimi, tele-diskursun koqnitiv fonunu həm qeyri-dil, həm də dil bilikləri təşkil edir. Hər iki növ biliklərin məcmusu tamaşaçıya sözün əsl mənasında informasiyanı adekvat qəbul etməyə bilvasitə yardım edir. Müasir dilçilik əsərlərində müxtəlif cür adlandırılan (*freymilər* (Minskiy, Filmor), *sxemlər* (Çeyf), *ssenarilər* (Baranov, Dobrovolskiy, Şenk, Abelson), *prototiplər* (Roş, Verzbika), *epizodlar* (Fillmor), *situasiya modelləri* (Van Deyk)) bilik struktur formaları (biliyin təqdimatı formaları) üçün ümumi olan odur ki, onlar standart situasiyanın koqnitiv emalını təmin edən, yaddaşda saxlayan və ya ehtiyac olduqda onlardan yaranan informasiya paketlərini ehtiva edir. Yadda saxlanmış informasiya koqnitiv bacarıqların bir komponentidir. Van Deyk ideologiya, cəmiyyət, koqnisiya və diskurs arasında mövcud olan əlaqələr “sxemi”ni təklif edir². Bu sxem sonradan *koqnitiv sistemə/yaddaş* əsasən dərk edilən mətn (diskurs) formasında təqdim olunur. Bu sistem/yaddaş qısamüddətli və uzunmüddətli ola bilər. Qısamüddətli yaddaşda “strateji proses” və ya dekodlaşdırma və şərh həyata keçir. Uzunmüddətli yaddaş isə ssenarilər şəklində mövcud olan dil, diskurs, ünsiyyət, insanlar, qruplar və hadisələrdən ibarət olan “ictimai-mədəni biliklər”in ehtiyat fondu qismində xidmət göstərir.

Tamaşaçının televiziya xəbər diskursunu koqnitiv qiymətləndirməsində vizuallıq və audiovizuallıq kateqoriyaları effektiv nisbətə malikdir. Tele-diskursun informasiyaya aydınlıq gətirən və hər an tamaşaçını cəlb edən vizuallıq komponenti ilə müşayiəti müxtəlif emosional təsirlər oyada bilər. Neyrofiziologiya və koqnitiv psixologiya sübut etmişdir ki, emosional qiymətləndirmə fərdin xəbəri olmadan koqnisiyanın yaranmasına səbəb ola bilər³. “Qiymətləndirmə” ideyasını ilk dəfə insanların rastlaşdıqları hər bir şeyi dərhal, avtomatik və demək olar ki, qeyri-ixtiyari olaraq qiymətləndirdiyini qeyd edən M.B.Arnold irəli

¹В.И. Герасимов, В.В. Петров. На пути к когнитивной модели языка // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1988, вып. 23, с. 10

² T. A. Van Dijk. Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London and New York: Longman, 1989, p. 111

³ P. Lewicki. Nonconscious social information processing. Orlando FL: Academic, 1986, p. 20

sürmüşdür¹. P.K.Elsvös də öz növbəsində qiymətləndirmənin diqqəti emosiyaların koqnisiyaya təsir edə biləcək vasitələrə cəlb edən bir amil olduğunu qeyd edir². Qiymətləndirmə prosesi stimula nə qədər diqqət ayrıldığına və tamaşaçının informasiyanı emal etmək üçün nə qədər səy sərf etdiyini müəyyənləşdirir, daxili emosional ifadə imkanlarını nümayiş etdirir.

Televiziya xəbər mətnlərində leksik vahidlərin məna yükünün semantik-praqmatik modelləşdirilməsi assosiasiya, implikasiya və stereotiplik vasitəsilə reallaşır. Daha çox gizli (implisit) və aşkar (eksplisit) qiymətləndirmə kimi linqvistik hallardan istifadə edilir. Danışanın fikirləri, onun gerçəkliyin hadisə və obyektlərinə münasibəti əsasən qiymətləndirici dil vasitələrinin, eyni zamanda, intonasiya və paralingvistik vasitələrin yardımı ilə ifadə edilə bilər. Televiziya xəbər mətnlərində də tez-tez rast gəlinməsi mümkün olan, əslində, özündə “kondensasiya edilmiş (sıxlaşmış) simvollar” ehtiva edən bu cür sözlər bir sıra səciyyəvi cəhətlərə malikdir:

- a) bu növ sözlər güclü emosiya doğurur ki, bu onların güclü emosional-qiymətləndirici konnotasiyaya malik olmasından irəli gəlir (aggression, terror, capitalism; freedom, peace, idealism, capitalism, materialism);
- b) bu sözlər mövcud auditoriyanın etik-əxlaqı və siyasi dəyərləri ilə bilavasitə əlaqədar olduğundan bir növ “qiymət nişanı”nı xatırladır;
- c) bu qisim sözlər evokativ (müəyyən obrazlar doğuran) işarə-şüarlar ifadə edir, onların məna yükü əsasını keçmiş təcrübə təşkil edən obrazlı assosiativ təsəvvürlər şəklində təzahür edir;
- d) bu sözlərin daha bir səciyyəvi cəhəti onların fəvqəladə yığcam olmasıdır.

III fəslin “İngilisdilli televiziya xəbər mətnlərində ritorik vasitələr” adlı II yarımfəslə televiziyanı digər kütləvi informasiya vasitələrindən fərqləndirən digər səciyyəvi cəhət kimi onun vəzifə, məqsəd və mövzusunə görə daha universal xarakterə malik olmasından və bu cəhətin onun dilində, üslubunda da özünü göstərməsindən bəhs edir. Televiziyanın öz tələbindən irəli gələrək xəbər mətnlərinin dili yalnız mövzu və problem baxımından deyil, ünvanlandığı kontingentin yaşı, bilik səviyyəsi, maraq dairəsi, intellektual hazırlığı baxımından da söz, üslub, sintaktik fiqur, cümlə quruluşu seçiminə məruz qalır. Bu səbəbdən də bu mətnləri hazırlayarkən,

¹ M.B.Arnold. Brain functions in emotions: A phenomenological analysis // Physiological correlates of emotion. New York: Academic. 1970, p. 280

² P.C.Ellsworth. Some implications of cognitive appraisal theories of emotion // International review of studies on emotion. England: Wiley, 1991, v. 1, p. 148

müəllif yalnız publisistik üslubun dil əlamətləri ilə kifayətlənmiş, yeri gəldikcə, bədii üslubun dil və janr imkanlarından da istifadə edir. Televiziya mətnlərinə nəzər salsaq, görürük ki, bu üslub elmi, ictimai-siyasi terminologiyaya, eləcə də, bədii üslubun məcazlaşma, obrazlılıq və s. xüsusiyyətlərinə də etinasız deyil. Obrazlılığa istinad etmə tamaşaçı ilə kommunikativ əlaqəyə girməkdə, canlı dialoq qurmaqda, ən əsası isə mühakimələrin inandırıcı, təsirli olmasında müstəsna rol oynayır. Zahirî səslənmə, sintaktik forma haqqında S.Əbdullayevin fikirləri xüsusilə maraqlıdır: “Dil vasitələri şüurdakını yalnız reallaşdırır, maddi şəkli salır, deməli, fikri material özü ifadə formasını doğurur, şüurun hasil etdiklərinin necə ifadə olunmasını müəyyənləşdirir”¹.

Tədqiqat zamanı belə bir nəticəyə gəldik ki, televiziya xəbər mətnlərinin dil-üslub əlamətləri sintaqmatik planda çoxlu sayda kəşf edilmiş və tematik cəhətdən əlaqəli, daim mətnyaratma elementləri kimi istifadə olunan köməkçi frazalar, informasiya mənbələrinə istinadlar, sitat gətirmək üçün istifadə olunan frazalar ilə təzahür edir. Bu mətnlərin əsas özəlliklərindən biri də bir tərəfdən burada işlənən dil vasitələrinin standartlaşdırılması, digər tərəfdən isə, ekspressivliyidir ki, sonuncunun vəzifəsi tamaşaçının diqqətini bu və ya digər fakta cəlb etməkdən ibarətdir. Bu mətnlərdə işlənən standart leksik vasitələrin vəzifəsi tamaşaçı tərəfindən informasiya qəbulunu asanlaşdırmaq və bununla da, auditoriyaya müəyyən kommunikativ təsir etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, onlar mətnə məlum həmahənglik verir və məlumatın aydınlığına zəmin yaradır. İngilis-amerikan tele-mətnləri bu cür leksika ilə bəzən. Tədqiqat zamanı ingilisdilli televiziya xəbərlərində rast gəldiyimiz obrazlı-ekspressiv vasitələr əsasən bunlardan ibarətdir: metafora, klişe, reklam leksikası, evfemizmlər, jarqon, atalar sözləri, metonimiya, frazeoloji birləşmələrin şəkildəyişməsi, sinonim cütlüklər, müqayisə, mübaligə, dəbdə olan söz və frazalar, mətnin anonim sıralanması.

Sonuncu yarım fəsildə araşdırılan məsələlərdən biri də artıq televiziyanın zəruri atributu və alətinə çevrilmiş ekran manipulyasiyasıdır. Canlı xəbərlər vasitəsilə manipulyasiya zamanı açıq mətnin altında gizli informasiya göndərilir ki, bu, hədəfin şüurunda lazımi obrazlar yaradır, kütləni müəyyən rəyə gətirir, təyin olunmuş istiqamətə yönəldir. Ekran manipulyasiyası kifayət qədər güclü vasitə olduğundan ondan siyasi dairələrin əhəlinin siyasi təfəkkürünü biçimləndirmək, daimi nəzarətdə

¹ S.Əbdullayev. Dil və bədii qavrayış. Bakı: Yazıçı, 1984, s. 153

saxlamaq, rəy yaratmaq baxımından geniş şəkildə istifadə olunur. Ekran vasitəsilə dil manipulyasiyasına nitq vasitəsilə təsir etmənin bir növü kimi yanaşmaq doğrudur: “Dil manipulyasiyasının əsasında elə psixoloji və psixolinqvistik mexanizmlər durur ki, adresatı nitq vasitəsilə ötürülmüş informasiyanı qeyri-tənqidi qəbul etməyə vadar edir”¹.

Televiziya mətnlərində dezinformasiya məqsədilə istifadə olunan üslubi dil vasitələri xüsusi pragmatik-semantik və ideoloji yönümü (danışanın ideoloji təmayülü, subyektivliyi, dünyagörüşü, mənsub olduğu təbəqənin maraqları, auditoriyanın siyasi gündəmin bu və ya digər hadisəsinə münasibəti, təsir səyləri) ilə seçilir və leksik, sintaktik, mətn və üslubi səviyyələrdə aşkar edilə bilər: “Dil bəlkə də təsvir və ifadətmədən daha çox yalan, aldanış və manipulyasiyanın sazlanmış sistemidir”². Tədqiqat işinin obyektinə məhz ingilisdilli televiziya xəbər mətnləri olduğu üçün biz əsasən bu periferiyada təsadüf olunan manipulyativ vasitələr olan nisbi (müvəqqəti) manipulyasiya effekti; faktların təhrifi; informasiyanın təqlid edilməsi; informasiyanın təqdimatında gözlənilən xüsusi ardıcılıq; xəbərin aloqizmi; prezident ritorikasını xarakterizə edirik.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aşağıdakı müddəalar ümumiləşdirilir:

1. Televiziya xəbər mətni gerçəkliyin şərhli şəkildə təzahür edir və onun əmələ gəlməsi subyektiv sistemlərdən “obyektiv invariant”ın yaradılması cəhdidir.

2. Televiziya xəbər mətnlərinin dili semiotik cəhətdən müxtəlif növlüdür və dillə yanaşı musiqi, jestlər, qrafika, siqnallar, görüntü kimi işarələr qrupu buraya aiddir.

3. Xəbər mətninin informasiya axını ilə tamaşaçı arasında əlaqə yarandıqda ekran konteksti mövcud olur. Televiziya xəbər mətnləri ekran kontekstində formalaşan, mətni yaratma və reallaşdırma operativliyi, informasiyanın ötürülməsinin verbal və vizual kanallarının uyğunluğu kimi bir sıra ekstralinqvistik faktorların təsirinə məruzdur.

4. Televiziya xəbər mətnlərinin informasiya strukturunu təşkil edən səs, görüntü və nitq arasında əlaqələr nisbətən müstəqil olsa da, məhz kompleks təşkil etdikdə öz imkanlarını tam nümayiş etdirə bilər.

5. Televiziya xəbər mətnləri auditoriyaya verbal və qeyri-verbal vasitələrlə təqdim olunaraq, geniş psixoloji təsirə malik müxtəlif

¹ О.Н. Быкова. Языковое манипулирование. Теоретические и прикладные аспекты речевого общения. Вып.1 (8). Красноярск-Ачинск, 1999, с. 99

² S.Ə.Abdullayev. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı:Victory, 2013, s. 27

funksiyalar yerinə yetirir və bu sosial vəzifənin yerinə yetirilməsində dil həlledici rola malikdir.

6. İnformasiya ötürücüsü və qəbuledicisinin ümumi, eləcə də fərdi bilikləri informasiya diskursunun koqnitiv fonunu təşkil edir. Ümumi koqnitiv fonun mövcudluğu - adresantın nitqinin dərk edilməsi üçün vacib şərtidir, adresant və adresatın koqnitiv bərabərliyinə sübut kimi təzahür edir.

7. Televiziya xəbər mətnlərini vasitəsilə verilən məlumatı dekodlaşdırmaq üçün tələb olunan bacarıq müəyyən mənada, tamaşaçının cəmiyyətdən alınan xəbərlərə əsaslanan diskurs vərdişlərini ehtiva edir.

8. Analitik quruluşlu xəbər mətnlərində işlənən dil-ifadə vasitələrinin standartlaşdırılması və ekspressivliyi tamaşaçının diqqətini bu və ya digər fakta cəlb etməkdən ibarətdir.

9. İngilisdilli televiziya xəbər mətnlərində işlənən ritorik vasitələr, eyni zamanda, manipulyativ məqsədlərə xidmət edir.

10. İngilisdilli televiziya xəbər mətnlərinin dekodlaşdırılması zamanı meydana çıxan linqvistik, ekstralingvistik və psixoloji çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün fərdin dünyanın dil xəritəsinə inteqrasiyası məqsədlə müəyyən sosial-mədəni fon bilikləri ehtiyatına malik olması və audio-video-nitq situasiyalarının eyni zamanda əlaqələndirə bilməsi üçün onda xüsusi bacarıqların formalaşdırılması vacibdir:

1) sözün leksik mənası və onun əlaqələndirilməsi xassələri haqqında biliklər;

2) linqvistik və ya sırf dil bilikləri hesabına xüsusilə frazeologizmlərin mənası haqqında biliklər;

3) orfoepik normalar haqqında biliklər və onlardan kənara çıxمامaq üçün düzgün qiymətləndirmə qabiliyyəti;

4) aksentoloji normalar haqqında biliklər və onlardan kənara çıxمامaq üçün düzgün qiymətləndirmə qabiliyyəti;

5) nitq etiketləri normaları haqqında biliklər və onlardan zərurət olduqda düzgün istifadə edə bilmək qabiliyyəti;

6) dilin üslubi normaları haqqında biliklər.

Dissertasiya işinin ümumi məzmunu müəllifin aşağıda göstərilən məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Televiziya xəbərləri diskursu linqvistik təhlil obyektinə kimi // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2007, № 6, s. 173-176

2. İngilisdilli televiziya xəbərləri diskursunun informasiya strukturu // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2008, № 7, s. 79-83
3. Telediskursun yaranmasında iştirak edən linqvokontekst, ekran konteksti və qeyri-dil konsituasiyası // Filologiya məsələləri. Bakı: 2009, № 8, s. 104-114
4. Televiziya xəbərləri mətni vasitəsilə informasiyanın ötürülməsinin əsas konstruktiv prinsipləri // Filologiya məsələləri. Bakı: 2010, № 2, s. 50-61
5. Telediskursda rast gəlinən bəzi manipulyativ dil vasitələri / Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı:ADU, 2010, s. 84-85.
6. The cognitive aspects of TV news discourse // Изденик Поиск. Серия гуманитарных наук. Казахстан: 2011, № 2, с. 219-225
7. Televiziya xəbərləri informasiya janrının xarici dillərin tədrisi zamanı xarici dil bacarıq və vərdişlərinin formalaşması və inkişafında rolu / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. IV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADU, 2011, s. 130-132
8. Teleinformasiyanın qurulmasında dil və nitqin rolu // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2012, № 2, s. 3-7
9. İngilisdilli televiziya mətnlərinin təqdimatı və adekvat qəbulunda koqnitiv amillərin rolu / Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: ADU, 2012, s. 10-12
10. Koqnitiv dilçiliyin təşəkkülü və predmeti / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADU, 2012, s. 69-72
11. Когнитивные факторы обуславливающие адекватное восприятие англоязычных телевизионных новостных текстов // Вестник МГЛУ. М., 2013, № 3, (660), 2, с. 140-148.

Айтан Муса гызы Аллахвердиева

КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТЕЛЕВИЗИОННЫХ ТЕКСТОВ

Резюме

Диссертационная работа посвящена исследованию когнитивных особенностей современных англоязычных телетекстов. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во *Введении* обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, дается информация о методах и источниках работы, о ее научной новизне, теоретической и практической значимости, а также о ее апробации и структуре.

Первая глава «Телевизионный текст и телевизионный дискурс» носит теоретический характер, содержит различные подходы к проблематике языка телевидения и к его отличию от других публицистических жанров.

Вторая глава «Основные конструктивные принципы телевизионных новостных текстов» посвящена роли новостных текстов в организации телеинформации и релятивности компонентов экранной триады в передаче телеинформации.

Третья глава «Способы вербализация концептов в англоязычных телевизионных новостных текстах» содержит анализ ролей когнитивных факторов в презентации и декодировании англоязычных телевизионных новостных текстов. Успех адекватного восприятия телетекстов в большой степени зависит от риторических фигур, использованных как манипулятивные средства.

В *Заключении* диссертации обобщаются основные положения исследования.

Aytan Musa Allahverdiyeva

COGNITIVE FEATURES OF ENGLISH TV TEXTS

Summary

The thesis is devoted to the issue of the cognitive features of English TV texts. It consists of an introduction, three chapters, a conclusion, and the list of references.

The introduction substantiates the topicality of the theme, sets its aims, objectives, as well as its hypothesis, embraces the methods of investigation, represents its theoretical and practical significance, and also frames the structure of the dissertation.

The first chapter titled “TV text and TV discourse” covers theoretical framework and contains different approaches to the issue of the language of TV. Linguistic similarities and differences between TV and other media genres have also been touched upon here.

The second chapter entitled “Main constructive principles of TV news texts” points out the role of TV texts in the processing of TV information and correlation of the screen triad in passing TV information.

The third chapter headed “Ways of verbalization of concepts in English TV news texts” involves analysis of the cognitive factors in the presentation and adequate adoption of the English TV news texts. Success of the adequate adoption of TV texts to a greater degree depends on the rhetorical figures made use of as manipulative means.

The Conclusion of the thesis summarizes the essential results of the research.

Çapa imzalanıb:
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100. Sifariş №

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

АЙТАН МУСА ГЫЗЫ АЛЛАХВЕРДИЕВА

КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ
ТЕЛЕВИЗИОННЫХ ТЕКСТОВ

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2014